

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Moderne opvattingen over dromen

Guy Verbruggen

‘Le rêve dirige la cure analytique’
(Jean Florence 1991, p. 19)

De kleiniaanse visie op dromen gaat uit van het intuïtief begrijpen van een interpersoonlijk gebeuren waarbij onbewuste fantasie en symbolisatie een rol spelen. Winnicottiaans is het omgaan met dromen als iets intersubjectiefs, door Ogden ‘de analytische derde’ genoemd: een intersubjectieve constructie van analyticus en analysant. Deze analytische derde behoort tot beiden en tot geen van de twee; dromen exploreren wordt dan interactiever en kan zich ook uitstrekken tot dagdromen, vreemde invallen, lichaamssensaties.

Inleiding

Dromen zijn van alle tijden, ze overkomen ons en we voelen dat ze ‘iets onbekends’ over onszelf in beeld willen brengen. Zowel in individuele psychotherapie als in groepspsychotherapie merk ik steeds weer hoe dromen dingen laten zien over patiënten die anders moeilijk zichtbaar kunnen worden.

Met Spanjaard (1988) geloof ik dat er geen werk van Freud is waarop kritiek meer verboden is dan *Die Traumdeutung*. Dat is ook begrijpelijk, want het is een geniaal boek dat vele wegen heeft geopend en de onderwereld in beweging heeft gebracht (ik denk aan Freuds motto ‘Flectere si nequeo Superos, Acheronta movebo’).

Wat is nu, anno 2003, de plaats van dromen in de analytische praktijk?

Bij Freud ging het vooral om de latente inhoud van de droom, nu gaat het veel meer om een ‘droomdiscours’, een analytische conversatie tussen dromer en analyticus. Lectuur en voordrachten van kleinianen als Meltzer en Segal en winnicottianen als Innes Smith, leerden mij een interactionele visie op dromen kennen, die vanzelf ook mijn eigen praktijk ging beïnvloeden. Moderne droomanalyse gaat uit van de rêverie van de analyticus, nodigt uit tot ‘conversations at the frontier of dreaming’ waarbij de analyticus zich terugtrekt uit de logica van de buitenwereld en vertrouwt op zijn eigen ‘waking dream-life’ (Ogden 2002). Binnen dit intersubjectieve raamwerk vervaagt de grens tussen droom en werkelijkheid, er ontstaat een ana-

G. Verbruggen is verbonden als klinisch psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut aan PZ Sancta Maria (Sint-Truiden) en aan de postgraduate specialisatie psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven/Kortenbergh). Daar-

naast is hij werkzaam in privé-praktijk te Hasselt en Tongeren.

Correspondentieadres: Daniëlsstraat 26, 3500 Hasselt. E-mail: guy.verbruggen@pzsma.be

lytische derde uit het samenspel van twee onbewusten.

Ik wil trachten die meervoudige interactie, tussen dromer en analyticus, tussen theorie en praktijk en tussen droom en werkelijkheid, hier enigszins toe te lichten.

Dromen begint met Freud

Dromen blijven, ook na honderd jaar, een bijzondere positie bekleden binnen het psychoanalytisch denken. Voor de psychoanalyse is dromen de 'via regia', een zeer bijzonder aandachtspunt. De drie andere psychotherapeutische oriëntaties – gedragstherapie, systeemtherapie en cliëntgerichte therapie – zien dromen eerder als een gedrag, een element, een ervaring. Toch zijn er ook binnen de psychoanalyse aanzienlijke verschillen en veranderingen wat betreft de positie van de droom.

Freud heeft een eeuw geleden met zijn *Traumdeutung* (1900) terstond grote belangstelling voor dromen gewekt: zijn psychoanalytische techniek viel vrijwel samen met en vloeide bijna voort uit de droomanalytische techniek. Het ging toen nog niet om het analytische proces, maar om de droom als rebus, als microscooppreparaat. Freud heeft dit vroege meesterwerk nadien nooit echt aangepast of getoetst aan zijn latere inzichten, bijvoorbeeld aan de dualiteit der driften of aan het concept 'doorwerken' in de psychoanalyse. Meltzer (1984, p. 156) noemt *Die Traumdeutung* zelfs 'ondanks de rijkdom aan observaties en ideeën, een prepsychoanalytische theorie over droommechanismen en hun triviale plaats in het psychische leven'. Hieronder zal ik terugkomen op de visie van de kleiniaan Meltzer, die de droom veel centraler stelt binnen het analytische werkveld. Freud ontleedde graag een droom, liet de analysant associëren bij de beelden, zocht naar dagresten en begon met die elementen die de helderste beelden brachten.

Na Freud is bij sommige analytici, bijvoorbeeld bij vele egoanalytici, de belangstelling voor dromen gaan tanen. Men merkt dat sommige psychoanalytische auteurs het niet of nauwelijks over dromen hebben. Of dromen hun analysanten minder? Wellicht is er wederzijdse beïnvloeding: het al dan niet inbrengen van dromen heeft veel met weerstand te maken, maar ook met de analyticus, met zijn belangstelling en receptie (Myers & Solomon 1989).

Voor de kleinianen zorgen de laatste decennia voor een hernieuwde belangstelling voor vorm en functie van dromen. Klein en haar volgelingen zien droomanalyse (en psychoanalyse) als een interactief proces, waarbij projectieve identificatie en tegenoverdracht van eminent belang zijn (Van Lysebeth-Ledent 2001).

Hoe dicht speelkamerfenomenen en droommateriaal bij elkaar liggen heeft Klein (1975) zelf indrukwekkend geïllustreerd in haar gevalstudie Richard.

Drie visies na Freud

Als ik tracht te overzien wat de droom tegenwoordig voor analytici betekent, kom ik tot een driedeling.

Sommige Amerikaanse analytici zien in de droom een *middel tot allerlei dingen*. Weiss (1992) schrijft over wensvervulling, over voorbereiding op actie, over willen bedwingen van moeilijke situaties. Fosshage (1992) noemt de organisatorische waarde van de droom en het gebruik ervan in de ontwikkeling van objectrelaties. Hij stelt dat dromen zeker niet alleen een regressief product zijn, maar soms ingewikkelde, probleemoplossende secundairprocesactiviteit veronderstellen.

Voor klassieke analytici is de droom *één middel* in de analyse. Dit standpunt wordt bijvoorbeeld vertolkt door Brenner (1992), die droomanalyse niet de beste methode vindt om tot het onbewuste te komen. Hij noemt het even belangrijk voor patiënten om te associëren bij symptomen, fantasieën of in het analytisch uur beleefde sensaties of beelden.

Voor kleinianen is de droom *het middel* in de analyse. Ook sommige andere analytici delen deze visie, spreken over de droom als 'the freest of free associations' waarbij analyticus en analysant samenwerken rond de droom (Flanders 1993). Verschillende auteurs (Khan 1974; Gammil 1980) melden ook een verbetering van de capaciteit om creatief te dromen naarmate het analytisch werk in de therapie vordert.

Ik zal trachten deze laatste, tamelijk kleiniaanse, droomvisie kort samen te vatten en toe te lichten. Het gaat hier vooral over de gewone, dagelijkse (nacht)dromen.¹

Ik begin met een gevalsbeschrijving.

De dromen van Alice

Alice is een vrouw met borderlineproblematiek, aan de psychotische kant van het spectrum. Zij is sinds enige tijd bij mij in psychoanalytische psychotherapie en weet veel over psychoanalyse en het belang van dromen. Zij heeft onder andere Freuds *Traumdeutung* gelezen, maar toch gaat zij in de eerste jaren van de therapie helemaal niet freudiaans om met dromen. Zij brengt bijna elke sessie dromen, maar vooral 'om ervan af te zijn', met veel gespannenheid, angst en zuchten. Haar dromen zijn ook steeds van het angstige type en dienen zich aan als nachtmerrie of verwarrende raadsels. Alice leegt haar vuilbak bij mij, gebruikt de sessies als een soort psychisch toilet, maar werkt niet echt met haar dromen, wil ze liefst zo vlug mogelijk vergeten.

Ik voel mij vaak bijna werkloos, nutteloos bij Alice. Zij verwacht nauwelijks reacties, duwt mij in een passieve, receptieve positie. Dit maakt mij toch nooit slaperig of leeg: Alice weet mij te boeien, doet mij op een of andere manier ook verandering verwachten. Na enkele jaren wordt haar evacuatie-drang minder, kan en durft zij meer stil te staan bij droomfragmenten en is een zekere mate van doorwerken te zien.

Alice droomt de laatste tijd meer vanuit de depressieve positie, minder evacuerend, ziet zichzelf en mij veel meer als een reëel persoon. Ook haar dagelijks leven is meer gevarieerd dan in de beginfase. Op het werk gaat het beter de laatste tijd en zij ziet er ook levendiger uit. Toch zie ik nu – meer dan in de beginfase – soms duidelijk autistische aspecten aan onze interactie: repetitief neuriën en fluisteren hebben iets van een opvullen van de leegte, maar zijn ook herhaling, zelfbevestiging.

Een recente droom is: Alice zit in een luchtballon op het verjaardagsfeest van haar tante. Zij zitten met zijn tweeën in de ballon, zonder hulp en weten er alles van af. Na een bijna-crash komen zij toch veilig aan de grond. Alice' ouders staan te wenen op een andere plek, denken dat ze het niet overleefd hebben en nooit meer terugkomen. Deze droom roept bij mij het beeld op van mijn eigen bijna-crash met de fiets vorig jaar: met meer dan vijftig kilometer per uur (in een afdaling weliswaar) uit de bocht de gracht in. Fiets stuk, pijn, bril kwijt: kortom, de overmoedige fietser is plots zeer kwetsbaar. Als ik dit terugkoppel naar Alice: grootheidsgedachten worden met realiteit vermengd. Zij is nu menselijker, kwetsbaarder. Ik moet voorzichtig zijn, net als in een afdaling. Zij mag mij niet verleiden tot uit de bocht gaan met meer dan vijftig (haar tantes verjaardagsfeest doet mij stilstaan bij mijn leeftijd). 'Goed zo, laat die ouders maar los!' is een gedachte die bij deze droom ook in mij opkomt en die ik nolens volens wel zal overbrengen, ook al spreek ik haar niet uit.

Kleiniaanse interactionele droomgedachten

Mijn eerste voorbeeld laat duidelijk de interactionele, kleiniaanse gedachtegang zien.

Flanders (1993) stelt dat de focus van de hedendaagse analyse de dromer is en niet de droom op zich. Resnik (1987) verwijst naar ditzelfde wanneer hij het heeft over de derde en vierde dimensie van de droom. Naast de klassieke dimensies van ruimte en tijd zijn er twee specifieke dimensies. Enerzijds het feit dat de dromer zelf alléén toeschouwer is (derde dimensie), anderzijds het nadien spreken erover in de analyse (vierde dimensie). Deze vierde dimensie noemt Resnik een theater, een 'voorstelling', een persoonlijke en specifieke interpretatie van het gedroomde ten opzichte van de analyticus. Het is eigenlijk verwonderlijk dat Freud zélf zo weinig oog heeft gehad voor de droom als interpersoonlijke mededeling. Of is dit een verwijzing naar het feit dat hij het bijna steeds over zijn eigen dromen had?

Het gaat dus in de droom om personen, meer bepaald om iets tussen twee personen: kleinianen zien de droom als een interpersoonlijk gebeuren, geen intrapersoonlijke ontcijfering van hiërogliefen.² Het gaat in de moderne psychoanalyse niet zozeer om wat deze droom, dit symptoom of dit ageren betekent, als wel om de onbewuste intersubjectieve context waarbinnen betekenis ontstaat. Dus veeleer: wat gebeurt er hier tussen ons, wat is 'the music of what happens' (Ogden 2002)?

Innes Smith (1998) zegt dat het in de droom niet alleen gaat om een overdrachtsobject, maar ook om een nieuw object in de overdracht. Gauthier (1998) spreekt van een transformatieactiviteit, op de grens tussen onze interne en externe wereld, tussen het verleden en het heden, tussen identiteit en vreemdheid, tussen herhaling en nieuwe dingen.

Rycroft (1979) benadrukt dat het bij dromen in de psychoanalyse niet gaat om een oorzakelijk denken maar om een intuïtief verstaan van metaforen en betekenissen. Verder stelt hij dat het niet opgaat dromen te zien als irrationeel en tegengesteld aan het gezonde en rationele deel van het leven; primair en secundair proces bestaan samen, verbeelding en ratio zijn niet te scheiden, maar staan in een voortdurende wisselwerking. Men zegt in de droom ook wat men (nog) niet weet.

Ook Segal (1991) herinnert ons eraan dat Freud zelf niet dromen de *via regia* naar het onbewuste noemt maar wel het begrijpen van dromen. Droom-werk is voor Segal een belangrijk onderdeel van het door-werken van iets.

Over fantasie en symbolisatie

Freud had wel oog voor het belang van fantasie, schrijft Segal, maar hij werkte nooit echt een theorie uit over onbewuste fantasie en zag weinig in de primitievere, preverbale fantasieën. Onbewuste fantasie is voor Freud iets van de tweede orde, iets als eilanden in de zee van het psychische leven, geen bron van kunst, dromen, symptomen en perceptie. Klein zal eerder spreken van fantasie als een uitgebreid onderzees continent, 'a core primary activity' een originele (in de dubbele betekenis van 'speciale' en 'bij de geboorte aanwezige') expressie van impulsen en afweer.

Om echt te kunnen dromen is er symbolisatie nodig, de representatie van objecten. Dit kan er alleen zijn wanneer separatie geaccepteerd en doorgewerkt is, waardoor symbolen gebruikt kunnen worden om het verlies van een object te overwinnen. Zonder symbolisatie zitten we op een psychotisch niveau van dromen. De droom wordt dan ervaren als een concreet gebeuren, iets wat dient voor de evacuatie van moeilijke psychische inhouden, naar analogie van urineren en defeceren. De grenzen tussen binnen- en buitenwereld zijn daarbij vaag. De dromer wil van bepaalde ongewenste delen van het zelf en van objecten afraken in plaats van ze door te werken. Het eerste wat men dan moet interpreteren, schrijft Segal, is de 'flooding', de 'acting out'. Greep op de droom of begrijpen is er dan (nog te) weinig, of is niet beklijvend.

Meltzer (1984) gaat ervan uit dat de droom een belangrijke gebeurtenis is, niet zomaar de behoeder van de slaap, zoals Freud het wel eens semi-fysiologisch uitdrukte. Freud zelf werd bijvoorbeeld behoorlijk getormenteerd door zijn eigen droom van Irma's injectie!

We leven allemaal in een innerlijke wereld, een *droomleven*, even reëel als de buitenwereld. Deze innerlijke wereld bestaat als wij slapen uit onze dromen, als wij waken uit onbewuste fantasieën. Zulke onbewuste fantasieën verschillen nogal van Freuds definitie van denken als experimentele actie gericht op probleemoplossing. Kleinianen beschouwen fantasie en dromen als steeds aanwezige bouwstenen van de geest, ‘as is digestion in the body’ (Meltzer 1984, p. 88), maar vaak meer op de voorgrond gedurende de slaap wanneer andere, op de buitenwereld gerichte, processen minder actief zijn.

Ogden (2002, p. 5) zegt het poëtisch: ‘The internal conversation known as dreaming is no more an event limited to the hours of sleep than the existence of stars is limited to the hours of darkness. Stars become visible at night when their luminosity is no longer concealed by the glare of the sun. Similarly, the conversation with ourselves that in sleep we experience as dreaming continues unabated and undiluted in our waking life.’

Meltzer stelt dat, ook los van onze dromen, alle taal doorspekt is met fantasie; taal noemt hij een ‘organizer’ van de fantasieën.

Winnicottiaanse gedachten

Wat zal de houding van de moderne analyticus ten opzichte van de droom zijn?

Innes Smith (1998) spreekt over ‘sharing the experience’, het tegendeel van een defensieve houding waarbij de analyticus – vaak met de nodige intellectuele acrobatie – veilig in zijn rol blijft en het dromen bij de analysant laat. Een dergelijke starre rolverdeling noemt Innes Smith een collusie analyticus-analysant in een ‘false-self’analyse.

Natuurlijk moet ook de dromer zélf zich willen en durven openstellen voor deze ‘sharing’. Stufkens (2001, p. 26) schrijft in dit verband het volgende: ‘We zullen patiënten die niet zo gewend zijn iets met hun dromen te doen in het begin van de behandeling vaak een beetje opvoeden, in die zin dat we ze zeggen dat het vertellen van dromen een manier is om te laten weten wat er vanbinnen gebeurt. Als een van de doelstellingen van de therapie is dat er een grotere tolerantie ontstaat voor wat er vanbinnen gebeurt, dan valt de droom daar vanzelfsprekend ook onder. We proberen dus te helpen bij het laten ontstaan van een innerlijke ruimte tussen de waarnemer en datgene wat waargenomen wordt, en voor sommige patiënten is dit het hoofddoel. Gebruikmaken van een droom kan pas als die zich als object buiten de almachtige controle van het subject bevindt.’

‘Sharing’ verwijst naar het begrip ‘speelruimte’ van Winnicott. Khan (1974) sprak als eerste van een droomruimte: een intrapsychische ruimte waarin de persoon zijn dromen een plaats kan geven en van die dromen gebruik kan maken. De huidige term ‘speelruimte’ heeft een meer interactieve connotatie; we kunnen meedromen met de analysant om in zijn droomwereld binnen te kunnen. Sedlak (1997) koppelt de capaciteit van de

analysant om een droom te scheppen aan de 'toestand van tegenoverdracht' van de analyticus. Bovendien merkt Sedlak op dat de analysant vaak in de analyticus het moeilijkste punt 'produceert', datgene waarover hij (nog) niet kan dromen.

Twee fasen volgens Meltzer

Meltzer onderscheidt twee fasen in de analyse van dromen. Eerst is er de *exploratiefase*, de analyticus luistert naar de analysant en is alert op alle beelden die de droom oproept in zijn verbeelding. Deze *exploratiefase* heeft iets van een spel, van het oplossen van een puzzel, terwijl men als analyticus in zichzelf kijkt naar het beeld dat zich vormt wanneer men naar de analysant luistert. Men herziet en sorteert het droommateriaal, de associaties of de banden met vroeger materiaal, tot er iets opduikt in de geest van de analyticus.

In die zin is het niet echt evident te blijven spreken over de dromen of associaties van de analysant; het gaat veeleer om iets intersubjectiefs, een 'pool of unconscious experience' (Ogden 2002) waaruit analyticus en analysant putten. Beiden maken gebruik van *rêverie*: alles wat men denkt, voelt (ook lichamelijk), vooral ook wat men dagdroomt of fantaseert en wat schijnbaar niet met dat moment of met de analyse te maken zou hebben. Men trekt zich terug uit de logica, de eisen en afleidingen van de buitenwereld in een toestand van 'waking sleep or sleeping wakefulness'. Ogden spreekt over een 'emotional fall-out': een moment waarop receptiviteit en rolgedrag van de analyticus schijnbaar falen, op het eerste zicht gedwaarsboemd worden door zijn eigen preoccupaties, 'his own stuff', zijn onervarenheid, conflicten of vermoeidheid (Ogden 1997, 2002).

Deze *exploratiefase* is het belangrijkste en meest artistieke deel van het analytische werk. De analysant gaat zich in de loop van de analyse meer en meer identificeren met de *exploratieve methode* van de analyticus. Dit vormt en verhoogt zijn autoanalytische mogelijkheden, ook in verband met zijn dromen. Quinodoz (1999) benadrukt het belang van sommige dromen als een verrassende progressie in plaats van een regressie, als 'turn over a page', als een eerste voorbeeld van de zich ontwikkelende capaciteit van de dromer om tot nu toe ongerepresenteerde aspecten van zichzelf uit te beelden.

Ik zou hieraan nog een nuchter Nederlands advies van Spanjaard (1988) willen toevoegen: heb voldoende oog voor de manifeste droom, neem deze genoeg au sérieux. Hou vooral ook rekening met wat de dromer zelf daarin doet. Spanjaard stelt dat Freud té zeer op zoek ging naar het onbewuste achter het manifeste en de essentiële betekenis van Ik en afweer – al aan de orde in de manifeste droominhoud – nogal eens vergat. Ook Botella (1998) benadrukt het belang van de manifeste droominhoud en de mogelijke verwijzing ervan naar vroege trauma's.

De tweede fase noemt Meltzer de *formuleringsfase*, wanneer interpretatiedraden beginnen samen te komen en de visuele beelden zich verbaal laten formuleren. Poëzie wordt proza.

Ook hier is er samenwerking nodig volgens Meltzer (1984, p. 137): 'Ik ga met de beelden van de droom om als was het mijn droom en graaf erin net zoals ik met mijn eigen droom zou doen.' Men mag ook dit formuleren niet te intellectualistisch opvatten. Het gaat veeleer om de capaciteit om de belangrijke elementen (ook visceraal) aan te voelen, waarbij ook rêverie en metaforen belangrijke hulpmiddelen zijn. Wat brengt de droom onbewust teweeg bij mij, zonder dat ik het 'weet'? Uiteraard richt men zich het meest op de dromer, niet op de analyticus: de analyticus spreekt vanuit zijn rêverie-ervaringen, niet over deze ervaringen (Ogden 2002).

Meltzer waarschuwt ons dit werk niet te licht op te vatten: het kost veel moeite, daadkracht, is vaak niet sluitend en loopt vaak over meerdere sessies. Hij benadrukt ook de continuïteit van de onbewuste fantasieën en heeft steeds oog voor de verbanden tussen verschillende dromen van een analysant.

In dit verband nog een overweging van Stufkens (2001, p. 30) die ik volledig onderschrijf: 'Ik denk dat er vaak onvoldoende belang wordt gehecht aan het feit dat de droom van grote waarde kan zijn voor het articuleren van de groeibevorderende aspecten van de therapeutische relatie.'

Een tweede gevalsbeschrijving kan dit illustreren.

De dromen van Beatrice

Beatrice is een jonge, fobische en ernstig vetzuchtige vrouw, al enkele jaren in psychoanalytische psychotherapie. Zij droomt regelmatig over een zeer hoge muur van modder, waar zij samen met haar moeder overheen moet klauteren. Haar moeder geraakt over de muur, Beatrice loopt telkens vast in de modder en geraakt niet verder dan enkele stappen.

Modder doet mij direct denken aan (modder)vet en aan (mother)moeder, maar ook aan geld (slijk der aarde). Drie zeer belangrijke thema's voor Beatrice: loskomen van moeder, haar gewicht bijsturen, budgetteren. Het lijkt of zij van alledrie te veel wil, van alledrie een muur rond zich bouwt of in stand houdt.

Patiënte heeft geen stabiele ondergrond, denk ik bijna hardop, en ik zie bij deze droom een 'oud' beeld voor mij van de aardbeving in Mexico, van het meisje dat alle krantenkoppen haalde, maar machteloos vast bleef zitten in de modder, ondanks alle goede wil van de wereld. Ik zie Beatrice blijkbaar als belangrijk, maar ook als klein meisje. Of illustreert dit hoe zij zélf het grote belang dat zij aan de therapie hecht in mij projecteert, net zoals haar sterke overdrachtsgevoelens?

In de loop van de therapie krijgt deze modder nog vaderlijke allures: vader was metselaar van beroep (maakte muren van modder) en werd vorig jaar

begraven. Patiënte voelde zich aan het graf ook van hem gescheiden door een muur van modder. Hij bleef Beatrice ook te veel zien als kind, als het meisje in de zandbak.

In latere therapiefases roept deze terugkerende droom bij mij nog het beeld op van de modderkruiper, een beschermde en solitaire zoetwatervis. Ik breng Beatrice dit beeld over, benadruk daarbij haar niet geheel passief zijn (klauteren) én haar niet zomaar-een-vis-uit-de-school-zijn. Het geeft haar sterkte, bevestigt haar als individu.

Zij verwijst zelf nog naar de moddermuur, naar *The Wall* van Pink Floyd, mijmert 'Hey, teachers, leave us kids alone' en kan vader geleidelijk minder als een geïconiseerde figuur zien, meer als een gewone man die haar te veel betuttelde. Ook moeder wordt minder het klauterend 'voor-beeld' van de eerste modderdroom, iemand die kan wat zij niet kan.

Ik voeg er meermaals aan toe, vanuit Pink Floyd, dat ze duidelijk zelfstandiger wordt, niet 'ondergaat' in de modder of moeder of in de therapie: 'No thought control.'

Beatrice blijft lang bezig met haar moddermuur. Geleidelijk wordt de betekenis ervan positiever. In de modder ploeteren verwijst ook naar een 'capacity to contain', voor een muur staan naar een kunnen omgaan met separatie en objectverlies, een 'capacity to be alone'.

Deze droom wordt verbonden met een andere steeds terugkerende droom, waarin Beatrice een modderfiguur slaat: zij ploetert in een moeras en naast haar zwemt de therapeut gezwind verder. Patiënte zelf laat diverse verwijzingen opduiken: naar vastzitten aan 'moe' en thuis blijven hangen, maar ook naar een therapeut die niet genoeg helpt, die te weinig van het 'ras van moe' heeft. De muur en het moeras worden geleidelijk aan, na vier jaar van twee sessies per week, minder alomtegenwoordig en meer gepersonaliseerd. Beatrice maakt zich los(ser) van haar moeder en van de therapeut. Zij droomt nu meer in bedwingende werkwoorden als 'opstijgen', 'te hard rijden', 'een goed examen afleggen'. In haar droomobjecten zien we meer afstandelijkheid en duidelijkheid uitgebeeld, maar ook een meer agressieve stellingname. De vage muur krijgt textuur en wordt nu: een grote, sterke moeder die haar loslaat (haar gewicht neemt dan ook af), een spookachtige vader-examinator of een arrogante politiemann. Tevens spreekt zij nu van een dreigende maar menselijke therapeut in plaats van een geïdealiseerd 'sujet supposé savoir'. Ik voel mij ook veel minder bezorgd over haar in deze fase, ik denk niet meer aan het kleine meisje of de modderkruiper, maar krijg eerder het idee: zij redt het wel, laat haar maar doen. Ik voel mij stilaan overbodig worden.

Ogden: tussen droom en werkelijkheid

Droom en psychisch leven zijn dingen die in elkaar overvloeien en naar elkaar verwijzen.

Analyse van dromen en analyse van de rest van de 'werkelijkheid' verschil-

len dan ook niet echt binnen een kleiniaans denkschema. Het gaat om een onbewuste constructie voor en door analysant en analyticus. Ogden (1994, 1997) vertrekt van Winnicotts stelling van het intersubjectieve subject – ‘There is no such thing as an infant’ – en noemt dat de intersubjectieve analytische derde, namelijk een derde subject, gecreëerd door het onbewuste samenspel van analysant en analyticus, waarbij beiden zowel participant als observator zijn. De analytische derde is het product van analyticus en analysant, zoals een transitioneel object, behorend tot geen van de twee en tot beiden.

We zien patiënten evolueren in dromen, we zien tegelijkertijd hun psychisch leven evolueren: posities evolueren, afweermechanismen veranderen, objectrelaties groeien. In dromen komen de vroegste posities van het mentale leven het gemakkelijkst aan bod.

Kleins ordening van de vroegkinderlijke wereld in een paranoïd-schizoïde en een depressieve positie is ondertussen algemeen bekend in de psychoanalytische wereld. Ogden³ is een belangrijke hedendaagse auteur – in de lijn van Klein en Winnicott – die daar nog een vroegkinderlijke positie aan toevoegt. De primitiefste kant van de menselijke ervaring noemt Ogden de ‘autistisch contigue positie’, een manier om de elementairste ervaringen te vatten, vooral via het huidoppervlak. Het gaat dan over ritme, over hardheid, over vormen en grenzen, over patronen, indrukken (ook letterlijk) en textuur, waaruit de beginnende zelfervaring stilaan ontluikt (Ogden 1989). Deze drie posities of ervaringsmodi moet men zich voorstellen als tegelijkertijd aanwezig in elke ervaring en natuurlijk ook in dromen: elke modus creëert en negeert tegelijkertijd de andere twee, in een dialectische interactie.

Wanneer de autistisch contigue positie wordt overstegen, komt er minder fragmentatie of desintegratie en meer ambivalentie in de interacties. Wanneer de paranoïd-schizoïde positie wordt overstegen, zien we minder almacht, splitsing en projectieve identificatie in de interacties. Maar toch blijven deze posities aanwezig: enerzijds hebben alle contacten een ‘primitieve kant’ (Ogden 1989), een zintuiglijke grond waar woorden tekortschieten (vandaar ‘autistisch’), anderzijds verwijzen zij naar de paranoïde positie van Klein, met onnipotente interne objecten waarbij gedachten en gevoelens als vaak bedreigende (vandaar ‘paranoïde’) dingen en krachten worden ervaren. Ten slotte zien we vaak ook kiemen van de depressieve positie, met symbolisaties van een denkend subject en een terugkeer naar vroegere ervaringen (vandaar ‘depressief’).

Besluit

Droomuitleg in Egypte ten tijde van de farao's en dromen bestuderen als hiërogliefen in Wenen ten tijde van Freud blijven mijlpalen in de droomgeschiedenis, maar verschillen van droomanalyse in het jaar 2003. Winnicott parafraserend kunnen we stellen: ‘There is no such thing as a dreaming analysand.’

De droom is niet langer een hallucinatorische ontlading die de slaap behoedt, maar wel de uitdrukking van een primaire denkwijze. Hij nodigt uit tot een fantasmatische interactie, een door analyticus en analysant gedeelde ervaring, die misschien niet de koninklijke weg blijkt te zijn, maar steeds wel nieuwe wegen toont op een unieke wijze.

‘Je ne peux qu’admirer ce poète-peintre-modeleur-cinéaste, actif dans les couches profondes de notre psyché, qui transforme des pensées primaires, des fantasmes, en scènes mythiques vivantes, et du même coup nous dévoile certains aspects de notre fonctionnement psychique’ (Vansina-Cobbaert 1998, p. 22).

De gevalsbeschrijvingen laten zien dat ik binnen een kleiniaans geïnspireerd paradigma tracht te werken. Het gaat daarbij niet zozeer om het louter begrijpen van de droom, maar om een steeds evoluerende ervaringsstroom, een ‘co-constructie’ tussen patiënt en therapeut. Er wordt heel wat vitaliteit en evocatie verwacht van de therapeut, evenals een ‘capacity to be surprised’.

Kleinianen zien dromen erg dynamisch en interactief, zetten ons aan tot rêverie, maar mogen ons ook niet doen vergeten dat de droom en de associaties van de *dromer* het uitgangspunt blijven, niet de fantasie van de analyticus. Rêverie is geen wilde spelerei, of navelstaren, maar eerder een samen tot stand brengen en in stand houden van een analytische derde. Wat de analyticus dan ‘invult’, hoe privaat of persoonlijk het ook mag lijken, zal toch verwijzen naar wat de analysant denkt en voelt. Hedendaagse auteurs als Meltzer, Segal en Ogden ondersteunen deze stellingen.

De droom is een ‘transformationeel object’, zet aan tot wezenlijke veranderingen en laat deze veranderingen ook echt zien, op het knooppunt van ‘être et connaître’ (Van Lysebeth-Ledent 2001). Het concept van de analytische derde, een onbewuste intersubjectieve constructie (Ogden 1997), is belangrijk om dromen te begrijpen. Analyticus en analysant moeten zich vrij kunnen voelen om te communiceren met zichzelf en met de ander, ook al gaat deze communicatie over eigen dagdromen, seksuele fantasieën en allerlei lichaamservaringen.

Laat ons patiënten blijven uitnodigen en aansporen over hun dromen te spreken, maar laat ons ook voor ogen houden dat het gaat om een indirecte boodschap, een trompe-l’oeil, een confidentie, een raadsel, een vraag, een vervormende spiegel, ‘médiateur et éclaircur’ van het onbewuste. Dit alles tegelijkertijd (Quintart 1991) én in interactie met de therapeut.

Is dat niet veel meer dan Freud had durven dromen?

Noten

1. Over de functies en het belang van nachtmerries, verscheen in dit tijdschrift een overzichtsartikel (Schreuder 1999).
2. Uiteraard valt dit interpersoonlijk facet weg bij zelfanalyse van dromen. Het gaat hier over dromen in het kader van analytische psychotherapie.

Literatuur

Botella, S. (1998). *Valeur thérapeutique de la figurabilité*. Europees congres EFPP, Dreams in Psychoanalytic Psychotherapy, Kortenberg.

Brenner, C. (1992). Dreams in clinical psychoanalytic practice. In M.R. Lansky (red.), *Essential papers on dreams* (p. 197-212). New York: New York University Press.

Flanders, S. (red.) (1993). *The dream discourse today*. Londen: Routledge.

Florence, J. (1991). Les rêves et la direction de la cure analytique. *Tijdschrift Belgische School voor Psychoanalyse*, 7, 19-22.

Fosshage, J.L. (1992). The psychological function of dreams: a revised psychoanalytic perspective. In M.R. Lansky (red.), *Essential papers on dreams* (p. 249-271). New York: New York University Press.

Freud, S. (1900). De droomduiding. Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Duiding 2/3. Amsterdam/Meppel: Boom.

Gammill, J. (1980). Some reflections on analytic listening and the dream screen. *The International Journal of Psychoanalysis*, 61, 375-383.

Gauthier, J.-M. (1998). Visages de l'étrangeté et formes du rêve. *Revue Belge de Psychanalyse*, 33, 33-43.

Innes Smith, J. (1998). Reflections on reflections: the objects of the dream world. Europees congres EFPP, Dreams in Psychoanalytic Psychotherapy, Kortenberg.

Khan, M. (1974). *The privacy of the self*. New York: International Universities Press.

Klein, M. (1975). *Narrative of a child analysis*. Londen: Virago Press.

Meltzer, D. (1984). *Dream-life. A re-examination of the psychoanalytic theory and technique*. Oxford: Clunie Press.

Myers, W.A. & Solomon, M. (1989). *Dream*

3. Met dank aan Marc Hebbrecht voor het aanreiken van literatuur (Ogden, Van Lysebeth-Ledent), evenals aan de intervisiegroep psychologen 'Sancta Maria': Katleen Anckaert, Steven Dewulf, Arnoud Snejders, Lieven Steeland, Inès Vallina Griera, Ronny Vandermeeren, Els Vangrieken, Lut Verhaegen.

frequency in psychoanalysis and psychoanalytic psychotherapy. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 37, 715-725.

Ogden, T.H. (1989). *The primitive edge of experience*. Londen: Karnac Books.

Ogden, T.H. (1994). *Subjects of Analysis*. Londen: Karnac Books.

Ogden, T.H. (1997). *Rêverie and Interpretation. Sensing Something Human*. Londen: Karnac Books.

Ogden, T.H. (2002). *Conversations at the frontier of dreaming*. Londen: Karnac Books.

Quinodoz, J.-M. (1999). Dreams that turn over a page. Integration dreams with paradoxical regressive content. *The International Journal of Psychoanalysis*, 80, 225-238.

Quintart, J.-C. (1991). Des rêves de l'Homme aux rats aux rêves de nos cures analytiques. Structure et chiffrage. *Tijdschrift Belgische school voor Psychoanalyse*, 7, 35-40.

Resnik, S. (1987). *The theatre of the dream*. Londen: Tavistock Publications.

Rycroft, C. (1979). *The innocence of dreams*. Londen: The Hogarth Press.

Schreuder, B. (1999). Nachtmerries. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 5, 71-88.

Sedlak, V. (1997). The dream space and countertransference. *The International Journal of Psychoanalysis*, 78, 295-305.

Segal, H. (1991). *Dream, phantasy and art*. Londen/New York: Tavistock & Routledge.

Spanjaard, J. (1988). *Over dromen en grootheden*. Meppel/Amsterdam: Boom.

Stufkens, A. (2001). Er gaat in de wereld niets verloren; over het gebruik van de droom in de psychotherapie. In R.A.M. Erdman, P.A. Heath, S.S. Huizenga, M.J. Rexwinkel, J.N. Voorhoeve (red.), *Dromen, verdringing en bedrog in de psychoanalytische psychotherapie* (p. 24-35). Assen: Van Gorcum.

Van Lysebeth-Ledent, M. (2001). *Du réel au rêve. Emergences de la symbolisation dans la situation analytique*. Parijs/Boedapest/Turijn: l'Harmattan.

Vansina-Cobbaert, M.-J. (1998). Comme le reflet dans les eaux troubles et profondes. *Revue Belge de Psychanalyse*, 33, 19-32.

Weiss, J. (1992). Dreams and their various purposes. In M.R. Lansky (red.), *Essential papers on dreams* (p. 213-235). New York: New York University Press.

Summary

A Kleinian dream vision focuses on interpersonal events, with references to unconscious fantasy and symbolisation. Winnicott's notion of 'intersubjective subject' refers to Ogden's 'analytic third': modern interpretation of dreams is an ever-changing conversation between patient and analyst, belonging to both and to neither of them, referring to an intersubjective unconscious construction including daydreams and 'unexpected' thoughts and bodily sensations. This interactive point of view is briefly explained and illustrated in this essay.

Manuscript ontvangen: 5 augustus 2002

Definitieve versie: 14 oktober 2002